

ГАНС-ГЕОРГ ГАДАМЕР

Герменевтика II

ІСТИНА І МЕТОД

*ДОПОВНЕННЯ
ПОКАЖЧИКИ*

Том 2

Переклад з німецької
Миколи Кушніра

Київ
«Юніверс» — 2000

15. НАСКІЛЬКИ МОВА ДИКТУЄ МИСЛЕННЯ? 1970 рік

Перше, що ми маємо тут з'ясувати, є таке: чому це для нас запитання? Яке припущення або яка критика нашого мислення стоїть за цим запитанням? Це принциповий сумнів у тому, чи спроможні ми взагалі вийти за межі впливу нашого мовного виховання, нашої мовної культури й нашого мовно переданого способу мислення і чи вміємо ми зустрічатися з реальністю, яка не відповідає попереднім нашим думкам, замислам і очікуванням. Ця підозра виникає за сьогоднішніх умов, тобто перед лицем поширеного занепокоєння нашої свідомості існування майбутнім людства, як така, яка повільно постає в усій нашій свідомості, підозра в тому, що якщо ми діятимемо так і далі, якщо ми й далі здійснюватимемо індустріалізацію й викачування прибутків із нашої людської роботи й перетворюватимемо нашу планету чимраз і більше на велику працюючу фабрику, то ми загрожуватимемо життєвим умовам людини в біологічному розумінні, як і в розумінні її власних гуманних ідеалів — аж до самознищення. Виходить так, що ми сьогодні з особливою пильністю запитуємо, може, щось у нашій життєвій поведінці неправильне і чи не підкоряємось ми вже, бува, в своєму мовно переданому життєвому досвіді упередженням або, — що було б іще гірше, — чи не кинуті ми на ласку всього того неunikного, що бере свій початок десь аж у мовному структуруванні нашого першого життєвого досвіду й жене нас, так би мовити, цілком свідомо в згубну безвихідь. Поступово з'ясовується, що якщо ми робитимемо так і далі — хоча це не можна розрахувати з точністю до дня, проте можна абсолютно точно завбачити, — то життя на цій планеті стане неможливим. Це можна настільки точно завбачити, як ото на підставі астрономічних розрахунків завбачити зіткнення з іншим великим небесним тілом. Отож дійсно актуальною темою є те, чи тут справді причина в мові, під згубним впливом якої ми, таким чином, перебуваємо.

Те, що наша мова впливає на наше мислення, ніхто не стане заперечувати. Ми мислимо словами й фразами. Мислити означає думати про щось. А думати про щось означає щось собі казати. В даному відношенні Платон, як я вважаю, пізнав суть мислення цілком правильно, коли назвав його внутрішнім діалогом душі з самою собою, діалогом як постійним випередженням себе, поверненням у сумнівах і заперечен-

нях до самого себе, до своїх думок і поглядів. І якщо щось і відзначає наше людське мислення, то це саме цей нескінченний діалог із собою, який ніколи повністю ні до чого не приводить остаточно. Це відрізняє нас від того ідеалу нескінченного духу, для якого все, що є й що істинне, лежить перед ним у одному-єдиному відкритому життєвому погляді. Це наш мовний досвід, наше вростання в цю внутрішню розмову з самими нами, яка завжди водночас обумовлена розмовою з іншими й утягуванням інших у розмову з нами, в чому тільки й розкривається й упорядковується світ у всіх сферах досвіду. Проте це означає, що ми не маємо жодного іншого шляху до впорядкування й орієнтування, крім того, який з умов досвіду, які ми, відповідно, маємо, привів нас до орієнтирів, відомих нам як поняття або як те загальне, для якого відповідне — окремий випадок.

Гарно показав це Арістотель у своєму блискучому зображенні цього шляху всього досвіду до поняття й до загального¹⁶. Це той опис, де він показує, як із багатьох сприйнять формується єдність досвіду і як з множини досвідів повільно формується, нарешті, щось схоже на усвідомлення загального, яке витримує до кінця в цьому потоці змінних аспектів життя досвіду. Він знайшов для цього гарне порівняння. Він запитує: як, власне, досягають цього знання загального? Через те що досвіди накопичуються, знову й знову набувають тих же самих досвідів і знову пізнають їх, як ті ж самі? Так, звичайно, проте саме тут і криється проблема: що означає пізнавати їх, «як ті ж самі», і коли буде досягнута єдність загального? Це так, як ото втікає військо. Хтось, нарешті, починає оглядатися назад, щоб побачити, як близько ворог, і бачить, що ворог далеко, і на якусь мить зупиняється, і зупиняється хтось ще. Перший, другий, третій, це все ж таки ще не всі — проте наприкінці все військо знову стоїть. Те саме й з навчанням мови. Першого слова немає; і все ж таки, навчаючись, ми востаємо в мову і в світ. З цього не впливає, що все залежить від того, як ми навчанням говоріння і всього, чого ми вчимося на шляхах розмови, востаємо в попередні схематизації нашого майбутнього орієнтування в світі. Це процес, який сьогодні називають «соціалізацією», — вростанням у суспільну поведінку. Це неодмінно також вростання в згоди, в суспільне життя, упорядковане згодами, а тому виникає підозра, що воно — це ідеологія. А що навчання говоріння — це, в принципі, постійне заучування зворотів і вивчення аргументів, то й усе наше формування переконань і думок — це шлях, аби ним рухатись у сформованій попередньо структурі артикуляцій значення. Що в цьому істина? Як добитись того, щоб зробити цей попередньо сформований матеріал зворотів і формулювань цілком і повністю гнучким і досягти того здійснення, коли виникає те нечaste відчуття, що сказано дійсно те, що малось на увазі?

Як ото в говорінні, так воно, напевне, є в усьому нашому життєвому

¹⁶ [An. Post., B 19, 100 a 3 ff.].

орієнтуванні, що нам довіряється звичний попередньо сформований світ. Питання в тому, чи заходимо ми в нашому власному саморозумінні настільки далеко, як ми вважаємо, що зайшли, в тих рідкісних випадках говоріння, які я саме описав, коли хтось справді каже те, що він хоче сказати. Однак це означало б: заходиш настільки далеко, що розумієш, що є насправді? І перше і друге, тотальне розуміння й адекватне говоріння, — це крайні випадки нашого орієнтування в світі, нашого внутрішнього нескінченного діалогу з самими собою. І все-ж я думаю: саме тому, що цей діалог нескінченний, тому, що це запропоноване нам у сформованих попередньо схемах говоріння предметне орієнтування постійно вступає в процес нашого розуміння між собою і з самим собою, нам відкрилась нескінченність того, що ми взагалі можемо розуміти, що ми взагалі можемо духовно засвоїти. Внутрішній діалог душі з самою собою не знає меж. Це теза, яку я протиставляю спрямованій проти мови підозрі в ідеологізмі.

Отже, існує претензія розуміння й говоріння на універсальність, яку я хотів би небезпідставно відстояти. Ми можемо все віднести до мови, і ми можемо прагнути до того, щоб порозумітися між собою про все. Те, що ми при цьому обмежені скінченністю нашого власного вміння й спроможності й що тільки дійсно нескінченна розмова може до речі реалізувати цю претензію, звичайно, правда. Але це зрозуміле само собою. Питання виглядає скоріше так: чи не існує ряду заперечень, що виступають проти універсальності нашого мовно переданого життєвого досвіду? Ця теза релятивізму всіх мовних картин світу була розроблена американцями на основі спадщини Гумбольдта й активована новим емпіричним поглядом на дослідження, згідно з чим мови — це картина світу й погляди на світ, і то саме так, що з цієї відповідної картини світу, в чій тенеті схематизації опиняєшся, вийти неможливо. Вже у афоризмі Ніцше до «Волі до влади» є зауваження, що власне Божий акт творіння полягає в тому, що Бог створив граматику, тобто він спрямував нас у ці схематизації нашого опанування світом, до того ж так, що ми не можемо протиснутись мимо них назад. Чи не є ця залежність мислення від наших мовних можливостей і звичок примусовою? І яке доленосне значення лежить у цьому, коли ми озираємось у світі, що починає формуватись у міжконтинентальну глобальну культуру вирівнювання, що ми вже більше не говоримо про західну філософію, як про щось само собою зрозуміле? Чи не починаємо ми тут задумуватися над точкою зору, що вся наша філософська понятійна мова і перейнята звідси до наук і переформована понятійна мова — це тільки одна з цих світових перспектив, і, зрештою, грецького походження? Це мова метафізики, що її категорії нам знайомі з граматики, такі як підмет і присудок, іменник і дієслово, знаменне слово й знову дієслово. Ми відчували з пробуджуваною зі сну планетарною свідомістю, яка сьогодні проявляє себе, що при такому понятті, як дієслово, відчувається попередня схематизація всієї нашої європейської культури. Тож завжди за

цим ховається несміливе запитання, чи не додумуємо ми лише до кінця в усьому нашому мисленні, ба навіть у критичному розплутуванні метафізичних понять, таких як субстанція й акциденції, суб'єкт і його властивості і таке інше, з залученням усієї нашої предикативної логіки, що за тисячоліття до будь-якого письмового передавання сформувалось в індогерманській сім'ї народів як мовна структура й відношення до світу? Це запитання, яке ми ставимо собі саме сьогодні, коли, можливо, стоїмо в кінці цієї нашої мовної культури, що повільно насувається з технічною цивілізацією та її математичними символізмами.

Отже, це не пуста підозра щодо мови, це дійсно так, що слід себе запитати, як далеко звідси все визначено наперед. Чи не випав, урешті, щасливий квиток у лотереї світової історії перед усією світовою історією, який нашим говорінням примусив нас до нашого мислення і, якщо так триватиме й далі, доведе до технічного самознищення людства?

Цьому слід було б заперечити: хіба ми цією підозрою щодо нас самих не беремо під штучну опіку наш власний розум? Чи не тут ми стоїмо на спільному підґрунті й знаємо, що говоримо про щось дійсне і що це не похмуре зображення чогось на кшталт нездійсненої мрії філософів, коли я говорю про самозагрозу людству, що наближається звідусіль, та бачу взаємозв'язок долі західної цивілізації, бачити який передусім нас в останні роки навчив Гайдеггер? Колись пізніше це належатиме до само собою зрозумілого знання людства. Із зростаючою чіткістю сьогодні ми бачимо й навчилися цього найперше від Гайдеггера, що грецька метафізика — це початок техніки. Утворення понять, яке походить із західної філософії, вивело прагнення до могутності, як основний досвід дійсності, на широку історичну дорогу. Між іншим, чи мусимо ми дійсно вважати, що те, що ми починаємо так пізнавати, зводить нездоланні перепони?

Друге заперечення, з яким тут доводиться зустрічатися, було сформульоване, зокрема, Габермасом проти моїх власних теорій. Це питання про те, чи не недооцінюються позамовні способи пізнання, коли, як ото я, стверджують, що мова — це те, через що ми артикулюємо життєвий досвід, як досвід спільний. Проте численність мов не є запереченням. Ця відносність зовсім не того роду, що спрваджує нас у безвихідну опалу, як це знає кожний з нас, хто спроможний трохи мислити іншими мовами. Але чи не існує інший досвід реальності — не мовний? Існує досвід панування і досвід роботи. Обидва ці аргументи використовує, скажімо, Габермас¹⁷ проти універсальності герменевтичної претензії, інтерпретуючи мовне розуміння, не знаю — чому, як вид замкнутого кола іманентного смислового руху й називаючи це культурним передаванням на-

¹⁷ [Habermas J. Der Universalitätsanspruch der Hermeneutik («Претензія на універсальність герменевтики»), у: Hermeneutik und Dialektik («Герменевтика та діалектика»). FS für H.-G. Gadamer, 2 Bde., hrsg. von R. Bubner, K. Cramer und R. Wiehl. Tübingen, 1970, Bd. 1, S. 73 — 104, та моя робота «Die Universalität des hermeneutischen Problems» («Універсальність герменевтичної проблеми»), S. 219 ff.].

родів. Тільки культурне передавання народів — це насамперед передавання форм панування й мистецтв панування, ідеалів свободи, цілей порядку тощо. Хто стане заперечувати, що наші власні людські можливості полягають не просто в говорінні? Слід додати, що весь мовний життєвий досвід пізнає світ, а не мову. Хіба це не зустріч з реальністю, коли ми артикулюємо в мовному викладенні? Зустріч із пануванням і не-свободою веде до виникнення наших політичних ідей, і це світ роботи, світ уміння, який ми в оволодінні робочими процесами пізнаємо як шлях нашого людського самоусвідомлення. Було б неправильно абстракцією вважати, що це не насамперед конкретний досвід нашого людського існування в пануванні й роботі, в яких лише наше людське саморозуміння, наші оцінки, наша розмова з самими собою знаходять своє конкретне здійснення й свою критичну функцію. Те, що ми рухаємось у мовному світі й проростаємо в наш світ через заздалегідь мовно сформований досвід, абсолютно не позбавляє нас можливості критики. Навпаки: це відкриває нам можливість вийти за межі наших умовностей і всього нашого заздалегідь схематизованого досвіду, в той час, коли ми в розмові з іншими, інакомислячими, приймаємо виклик критичного випробовування й нового досвіду. У принципі в нашому світі все ще йдеться про те ж саме, про що йшлося наприпочатку: мовне формування в традиції, у суспільні норми, за якими завжди стоять також економічні інтереси й інтереси панування. Проте саме це і є нашим людським світом досвіду, на який спрямовані наші розумові здібності, а це означає — на нашу здатність ставитись критично до будь-якої традиції. Нею ми насправді завдячуємо мовній віртуальності нашого розуму, і нашому розумові не заважає навіть мова. І, звичайно, правильне те, що наш життєвий досвід здійснюється не тільки в навчанні говоріння і мовному тренуванні. Існує домовний життєвий досвід, як показує Габермас у посиланні на дослідження Піаже. Існують мови жестів, виразів обличчя й жестикуляцій, що нас поєднують, сміх і плач, на герменевтику яких звертав увагу Г. Плесснер, існує сформований наукою світ, де, врешті, точні спеціальні мови математичних символізмів забезпечують міцне підґрунтя для утворення теорій і привнесли здатність до дії та маніпулювання, яка безпосередньо видається своєрідним самопредставленням *homo faber*, винахідливістю людини. Але всі ці форми людського самопредставлення мають усе ж самі постійно втягуватись у ту внутрішню розмову душі з самою собою.

Я визнаю, що ці феномени вказують на те, що за всіма відносностями мов і традицій лежить спільне, яке взагалі більше не мова, а залучене до можливого омовлення спільне, для якого хороше слово «розум», мабуть, ще не найгірше. Такою ж мірою тут існує щось, що визначає мову як мову, і це те, що своєрідним чином вирізняє мову на тлі всіх інших комунікативних подій. Це вирізнення ми називаємо писанням і писемністю. Що означає те, що щось у такий наочний і живий спосіб невід'ємне саме від себе, як переконливе говоріння когось з кимось або

когось із самим собою, яке може набувати застиглої форми почерків, що їх можна розшифрувати й читати і підносити до нового здійснення смислу, і це, тим більше, що весь наш світ більше або менше — можливо, не так довго — це літературний світ, світ, що управляється писанням і писемністю? На чому ґрунтується ця універсальність і що там відбувається? Цілком незалежно від усіх відмінностей писемності я б сказав: все письмове, щоб бути зрозумілим, вимагає чогось на кшталт піднесення до «внутрішнього вуха». Там, де йдеться про поезію і таке інше, це само собою зрозуміле, і щодо філософії я зазвичай кажу своїм студентам: ви маєте загострити ваше вухо, ви повинні знати, що якщо ви маєте на вустах слово, ви застосували не такий довільний інструмент, який, якщо він вам не підходить, викидають у куток, а визначили насправді напрям мислення, який приходить здалеку й сягає далі вас. Це завжди своєрідне зворотне перетворення, яке здійснюється нами. Мені хотілося б назвати його в дуже широкому розумінні «перекладом». Читання — це вже перекладання, а перекладання — це потім знову перекладання. Замислімось на якусь мить над цим фактом, що воно означає, що ми перекладаємо; тобто, що ми щось мертво перекладаємо в нове здійснення читаючого розуміння або навіть у нове здійснення розуміння іншою, відмінною від нашої власної, мовою, чогось, написаного іноземною мовою і поданого як текст.

Процес перекладання, в принципі, обіймає всю таємницю людського світорозуміння й суспільної комунікації. Перекладання — це нероздільна єдність імпліцитного передбачення, смисл передбачення в цілому та експліцитне визначення випередженого в такий спосіб. Навіть усе говоріння має щось від цього виду випередження й визначення. Є дуже гарна робота Гайнріха фон Кляйста, яка називається: «Про поступове вироблення думки при говорінні». Я вважаю, що кожний професор, який має перевіряти кандидата, мусить перед цим дати розписку в тому, що він прочитав цю статтю. У роботі викладається досвід, якого Гайнріх фон Кляйст набув у Берліні під час свого стажерського іспиту. Іспити тоді також були публічними, на них бували, щоправда, тільки ті, хто в майбутньому мав сам складати іспити (воно, мабуть, так і по сьогодні). Гайнріх фон Кляйст описав, як проходить іспит: як професор ставить запитання, неначе вистрілює його з пістолета, і як потім кандидат має давати відповідь, неначе вистрілюючи її з пістолета. Тільки ж усім нам відомо: на запитання, відповідь на яке знає кожний, можуть відповідати тільки дурні. Запитання має ставитись, і це означає, що воно передбачає відкритість можливостей відповіді. Те, що дана відповідь розумна, — єдине можливе досягнення іспиту, яке можна оцінити. «Правильну» відповідь можуть з набагато більшою швидкістю давати комп'ютери та папути. Кляйст знайшов для цього досвіду дуже гарний вислів: потрібно запустити маховик думок. У говорінні виходить так, що одне слово подає інше і за рахунок цього поширюється наше мислення. Лише те справжнє слово, яке запрошується само собою в

говорінні зі ще настільки засхематизованого багатства мови й мовного вжитку. Це кажуть, і це веде когось далі до наслідків і цілей, які сам цей хтось, можливо, не передбачив. Це є фоном для універсальності мовного підходу до світу, що наше пізнання світу,— якщо говорити в переносному значенні,— постає не як нескінченний текст, який ми вчимося старанно й часточками говорити напам'ять. Словосполучення «говорити напам'ять» має довести до свідомості, що говоріння немає взагалі. Говоріння напам'ять — це протилежність говорінню. Говоріння напам'ять уже, власне, знає, що діється, й не наражається на можливу перевагу думки, що з'являється зненацька. Всі ми маємо досвід, отриманий від поганого актора, який говорить напам'ять так, аж виникає відчуття, що він постійно думає про наступне слово, коли каже перше. Насправді це не говоріння. Наше говоріння тільки тоді стає говорінням, коли ми зважуємось на ризик щось вжити, а відтак іти слідом за його імплікаціями. Підсумовуючи, я б сказав, що власне непорозуміння в питанні мовності нашого розуміння — це непорозуміння щодо мови, наче мова — це запас слів і речень, понять, поглядів і думок. Насправді мова — це те одне слово, віртуальність якого відкриває нам нескінченність подальшого говоріння, говоріння між собою, і свободу висловлювання себе й можливості висловлювання себе. Мова — це не її власна розроблена умовність, не тягар попередньої схематизації, яка нас засипає, а генеративна й творча сила для постійного розрідження такого цілого.